

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.138>

УДК 94(477)“19/20”(092)

Антон КІСТОЛ

співробітник науково-просвітницького відділу,

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (Дніпро, Україна)

kistolanton@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6300-7352>

Альберт ВЕНГЕР

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри всесвітньої історії,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

vengeralbert@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

**ПОЛІЦЕЙСЬКА СПРАВА
ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ
ТА ДЖЕРЕЛЬНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ: ДО ПРОБЛЕМИ
КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ «ГНАНОГО» ВЧЕНОГО**

Мета публікації полягає в дослідженні ролі Дмитра Яворницького (1855—1940) та його оточення у формуванні біографічного канону історика, а також з'ясуванні його впливу на творення й закріплення догматичних інтерпретацій суперечливих епізодів життя вченого в українській історіографії. На основі аналізу особової справи історика, заведеної Департаментом поліції Російської імперії у 1899 р., розглянуто питання реальності політичних переслідувань Д. Яворницького за доби царату, а також окреслено особливості вивчення цього джерела радянськими й сучасними українськими дослідниками. **Методологія дослідження** спирається на інтерпретацію джерельних свідчень у їх співвіднесенні з усталеними контекста-

Цитування: Кістол А., Венгер А. Поліцейська справа Дмитра Яворницького в історіографічних та джерельних інтерпретаціях: до проблеми конструювання образу «гнаного» вченого. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 138—152. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.138>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ми репрезентації та саморепрезентації біографії вченого, зокрема тими, що простежуються в його автобіографічних анкетах. **Висновки.** На підставі аналізу джерел доведено, що образ Д. Яворницького як «жертви царського режиму» почав формуватися його оточенням ще в 1913 р. При цьому сам Яворницький впливав на трактування власної біографії та свідомо підтримував цей образ у радянський період, що можна розглядати як прояв вимушеного конформізму. З часом він був зафіксований радянською історіографією та перетворився на аксіоматичну тезу, успадковану сучасною літературою. Вивчення поліцейської справи доводить, що станом на 1900 р. Д. Яворницький не перебував під таємним наглядом, не зазнавав адміністративного заслання та вважався політично благонадійним. Утім, усталений канон сприяв тому, що дослідники або ігнорували ці дані, або не були готові піддати їх належному аналізу.

Ключові слова: Дмитро Яворницький, особова справа, Департамент поліції, джерелознавство, історіографія.

Дмитро Іванович Яворницький є непересічною постаттю української історіографії. Історик, археолог, етнограф та лексикограф, він до сьогодні продовжує цікавити дослідників. За життя ставлення до вченого в академічних колах було доволі неоднозначним. Серед сучасників, які закидали Д. Яворницькому недосконалість залучених методів у його дослідженнях, були Іван Франко [1], Олександр Лаппо-Данилевський [2], Володимир Ястребов [3], Олександр Лазаревський [4], Михайло Грушевський [5], Володимир Пічета [6, с. 199—200] та ін. Археолог Михайло Міллер, учень Яворницького та його заступник під час Дніпрельстанівської експедиції 1927—1932 рр., перебуваючи на еміграції в Німеччині, згадував про нього як про «дилетанта»: «У пам'ятниках Д.І. Еварницький не розбирався, записи вів самі сумарні, жодних замальовок не робив» [7, с. 31, 44]. З іншого боку, позитивну оцінку його методам дали Олександр Пипін [8, с. 396], Микола Сумцов [9, с. 46—57] та Дмитро Багалій [10, с. 67—69].

Біографії історика та його творчому спадку приділяли увагу насамперед дніпро(петро)вські дослідники: Марія Шубравська [11], Світлана Абросимова [12; 13], Микола Чабан [14], Андрій Портнов [15, с. 15—39], Сергій Світленко [16], а також багато інших. На актуальність теми також вказує публікація нової монографії про Дмитра Яворницького, написаної харківським краєзнавцем Андрієм Парамоновим та дніпровським істориком Валентином Старостініним [17].

Формування образу Дмитра Яворницького в історіографії було об'єктом досліджень Олени Колпакової та Олега Журби. О. Колпакова наголошувала на суперечливості історіографічної долі дослідника, яка проявилася ще в дореволюційний період у творенні двох контрверсійних образів: критичного — у загальноісторіографічній площині та апологетичного — у регіональній. Дослідниця звернула увагу на те, що останніми десятиліттями в обох площинах переважав саме апологетичний образ вченого [18, с. 100—101]. О. Журба також зазначив, що процес «забронзовіння» вченого, підстави для якого Яворницький значною мірою давав сам, розпочався ще за його життя під час урочистого святкування ювілею його науково-літературної діяльності в Катеринославі в 1913 р. [19, с. 220].

Домінування апологетичного образу Д. Яворницького в сучасній історіографії сприяло викривленню окремих фактів його біографії та формуванню їх догматич-

них інтерпретацій, зокрема тверджень про його «політичну неблагонадійність», «перебування під таємним наглядом поліції» та «заслання до Туркестану» за українофільство у 1891 р. Унаслідок цього, навіть працюючи з архівними джерелами, дослідники часто були схильні підганяти власні висновки під усталений біографічний канон. Показовою у цьому сенсі є особова справа Дмитра Яворницького, заведена Департаментом поліції Російської імперії у 1899 р. Попри те, що документ однозначно засвідчує, що історик не перебував під наглядом, не зазнавав адміністративних обмежень і вважався політично благонадійним, ці дані або ігнорувалися, або не піддавалися поясненню.

У 1887 р. Д. Яворницькому дійсно було заборонено викладати в Санкт-Петербурзі через підозри в неблагонадійності, але цей період опали тривав недовго. Пізніше ця обставина не завадить йому в 1896 р. обійняти посаду приват-доцента кафедри російської історії Московського університету за підтримки Василя Ключевського й вести курс з історії відносин Московського царства з Малоросією [16, с. 103]. У 1902 р. Яворницький залишив Москву та переїхав до Катеринослава на запрошення місцевого наукового товариства, щоб очолити новостворений обласний музей ім. О. Поля [16, с. 126]. Такий крок був зумовлений передусім бажанням бути в безпосередній близькості до Запорожжя, головного об'єкта його досліджень, а також перспективою стабільного матеріального становища.

У цій статті ми простежуємо генезу біографічного канону Дмитра Яворницького та роль самого історика у конструюванні власного образу, а також те, як дослідники вибудовували свої інтерпретації джерел відповідно до нього.

«Жертва режимів» — історіографічні образи Дмитра Яворницького

Найраніші згадки про переслідування Яворницького царською владою почали з'являтися в пресі у 1913 р., коли відзначалась 30-та річниця науково-літературної діяльності вченого. Уперше ця інформація з'явилась у статті Василя Строменка «Дмитро Іванович Еварницький (До 30-річного ювілею його науково-літературної діяльності)», опублікованій у катеринославській газеті «Южная заря» [20]. Автор статті був першим зберігачем фондів Катеринославського обласного музею ім. О. Поля у 1903—1904 рр. та близьким другом Яворницького. В. Строменко брав активну участь у революційних подіях 1905—1906 рр. на Катеринославщині, за що у січні 1906 р. був засуджений до одного року ув'язнення у фортеці [21, с. 13], з якої йому допоміг звільнитися Яворницький. Пізніше Строменко продовжував співпрацювати з Яворницьким у справах музею [22, с. 185—187].

У грудні 1913 р. історик Дмитро Дорошенко, тоді викладач Катеринославського комерційного училища та приятель Д. Яворницького, також опублікував розвідку до творчого ювілею вченого у львівському «Літературно-науковому віснику» [23]. Текст Дорошенка у багатьох місцях збігається зі статтею Строменка: від архітекτονіки до деталей, включно з тезою про репресії російської влади проти Яворницького. Ймовірно, під час написання своїх статей вони обидва обговорю-

вали їх з Яворницьким або джерелом для праці Дорошенка послуговувала раніше опублікована стаття Строменка.

У 1963 р. вийшла перша книжка про Дмитра Яворницького — «В пошуках скарбів». Її автором був дніпропетровський журналіст та краєзнавець Іван Шаповал. Наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. він працював у Дніпропетровському історичному музеї та особисто знав його директора. У вступі, написаному Максимом Рильським, йдеться, що в 1892 р., невдовзі після розгрому «гуртка прогресивної інтелігенції в Петербурзі», Яворницького було заслано до Ташкенту «під нагляд поліції з заборонаю викладати в гімназіях» [24, с. 13]. Поет озвучує цю тезу як загальновідому річ без жодних посилань. Хоч Рильський і відносив це видання до мемуарної літератури, за своїм змістом воно радше є белетризованою біографією.

Перший науковий життєпис вченого, підготовлений для бібліографічного покажчика 1969 р., уклав київський історик Іван Гапусенко [25]. До заслуг автора слід віднести упорядкування та систематизацію відомих на той час джерел про Дмитра Яворницького. Гапусенко, посиляючись на особову справу Яворницького в науковому архіві Академії наук, писав, що «попечитель Харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович заявив молодому історикові: Ваші запорожці нам не потрібні! Пишіть про Фінляндію» [25, с. 6]. Варто уточнити, що у часи навчання Яворницького в Харківському університеті (1881—1884) попечителем округу був Михайло Максимовський (1832—1917) [26, с. 133]. Перевірка посилення автора показала, що джерелом була вирізка статті з дніпропетровської газети «Звезда» від 19 травня 1929 р. У статті йшлося про те, що Яворницького змусили піти з університету через відмову змінити тему дисертаційного дослідження та «писати про Фінляндію» на вимогу попечителя навчального округу (якого помилково названо Максимовичем), а також про його заслання до Туркестану після заборони на викладання у 1891 р. у зв'язку з неблагонадійністю. Автор матеріалу не був зазначений, однак зміст і тон публікації дають підстави припустити, що вона була створена під безпосереднім враженням від спілкування з Яворницьким і може відображати його власні інтерпретації подій.

Загалом стаття формувала образ вченого як «жертви царського режиму». Така інтерпретація сприяла його легітимізації в радянській академії як представника «старої інтелігенції», який ще до приходу більшовиків був в опозиції до царату та стояв на боці простого народу [27, с. 295—296]. На це, зокрема, вказує й теза про те, що Яворницький «походив із родини бідного селянина». Насправді ж батько історика був дяком місцевої церкви й походив зі збіднілого дворянського роду [13, с. 66]. Отже, Д. Яворницький проявляв конформізм до більшовицької влади, що було типовою поведінкою для представників «старої інтелігенції» у 1920-х рр.

Загалом Гапусенко схарактеризував Яворницького як «вченого з світоглядом ліберально-буржуазного історика», який «еволюціонував до повного визнання радянської влади і вірно їй служив до останніх днів життя своїми науковими пошуками» [25, с. 4]. І хоча, на думку автора, «Д.І. Яворницький не піднісся до розуміння необхідності активної боротьби проти соціального і національного гноблення [...] його діяльність на терені українознавства, зокрема в галузі історії, фольклору, етногра-

фії, лексикографії, як поета і прозаїка, була протестом проти здійснюваної царизмом політики національно-колоніального поневолення українського народу» [25, с. 7].

У 1972 р. була опублікована наступна праця, присвячена Яворницькому — монографія «Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність». Її авторкою є літературознавиця Марія Шубравська, випускниця Дніпропетровського державного університету, родом із Дніпродзержинська (нині — Кам'янське) [11]. Дослідниця істотно розширила біографію історика, залучивши нові джерела з фондів Дніпропетровського історичного музею та Державного історичного архіву Ленінградської області.

У 1885—1891 рр. Дмитро Яворницький мешкав у Санкт-Петербурзі та викладав історію в середніх навчальних закладах міста. Проте 16 червня 1887 р. міністр народної освіти Російської імперії Іван Делянов надіслав попечителю Санкт-петербурзького навчального округу Івану Новікову секретний припис, в якому без пояснення причин наголошував на «небажаності допускати Дмитра Яворницького до викладацької діяльності». Цього листа було віднайдено в Ленінградському архіві та вперше опубліковано Шубравською.

Дослідниця зазначала, що у вересні того ж року Дмитро Яворницький у листі до свого приятеля Якова Головацького скаржився на неможливість влаштуватися на роботу. За словами історика, до всіх навчальних округів були розіслані циркуляри з розпорядженням не приймати його на службу через звинувачення в політичній неблагонадійності [11, с. 45]. Згадку про цю подію в житті Яворницького знаходимо в листі до нього від Григорія Вашкевича: «Перш за все, необхідно відновити чистоту своєї політичної репутації, що Ви зможете зробити завдяки Вашій бездоганності в цьому відношенні. Ця справа заслуговує того, щоб на неї витратити чимало часу. На мою думку, Ви маєте особисто побувати в Департаменті державної поліції, у директора Дурново і віцедиректора Сабурова, а потім у Міністерстві народної освіти й у міністра та його товариша. У разі невдачі Вам буде закрита педагогічна практика, але не наука» [28, с. 97]. Невідомо, чи зміг Яворницький особисто поговорити з Дурново, Сабуровим і Деляновим, але тривала опала недовго — уже скоро історик зміг повернутися до викладацької діяльності.

Шубравська продовжила розвивати тезу про «заслання» Яворницького до Середньої Азії, сформульовану ще у 1913 р. Посилаючись на газетну статтю Строменка, дослідниця писала, що у 1891 р. «міністр народної освіти Делянов знову категорично забороняє історика викладати в учбових закладах “за тенденційне виявлення антипатії до московської історії та уряду і пристрасть до історії Малоросії”» [11, с. 55]. За версією Шубравської, після заборони Яворницький переїхав із Санкт-Петербурга до Харкова, де тривалий час намагався знайти роботу, проте безрезультатно. У 1892 р. йому «запропонували відрядження до Туркестанського краю» і посаду чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторі. Дослідниця дійшла висновку, що «насправді це призначення було засланням»: «Заслання в Туркестан було логічним завершенням заходів царизму, спрямованих на обмеження діяльності вченого» [11, С. 56]. Єдиним джерелом, на яке покликалася Шубравська під час написання цього параграфу, була вищезгадана газетна стаття Василя Строменка.

Жодні інші джерела не підтверджують заборони на викладання та висилку Д.І. Яворницького у 1891 р. Натомість його листи до голови Ташкентського обласного суду та земляка Семена Сукачова свідчать про те, що вчений за власної ініціативи хотів влаштуватися чиновником у Туркестані ще в 1890 р. [29, с. 568—571], за рік до того, як «Делянов знову категорично забороняє (Яворницькому — *Авт.*) викладати в навчальних закладах» [11, с. 55]. Прикметно, що для призначення на цю посаду Сукачов просив Яворницького надати свідоцтво від градоначальника Санкт-Петербурга про політичну благонадійність і неналежність до будь-яких таємних товариств. Без цього документа його призначення не могло бути затверджене [29, с. 569].

За рік до свого призначення молодшим чиновником з особливих доручень при канцелярії туркестанського генерал-губернатора Яворницький у листі до Григорія Маркевича писав: «Залишатися в Петербурзі я не можу, до Катеринослава їхати немає сенсу, бо редактор зовсім не бажає залишати своєї посади. Залишається перебиратися до Ташкента, куди я вже маю запрошення “зайняти посаду за адміністративно-поліцейським званням з окладом у 800 рублів”. Що мені робити — і сам іще не знаю, але їхати до Ташкента на подібну посаду більш ніж небажано, а між тим — жити ж треба...» [30, с. 122].

У цьому ж листі вчений просив Маркевича допомогти йому знайти роботу в навчальному закладі, інакше доведеться прийняти пропозицію служби на Сході. Водночас, уже перебуваючи в Ташкенті, Яворницький писав галицькому редактору Володимиру Левицькому: «Вибачайте, що так довго не посилав Вам моєї “Історії запорозьких козаків”. Шкода, бачте, та, що мене заслали аж у Туркестан (Середню Азію) задля археологічних розкопок» [29, с. 109]. З наведених свідчень випливає, що поїздка до Середньої Азії розглядалася Яворницьким як небажана альтернатива, проте жодним чином не була політичним засланням. Історик інтерпретував перебування поза межами України як своєрідне «заслання», але не в сенсі адміністративної висилки, а як вимушену розлуку з Батьківщиною через потребу у стабільному заробітку.

Також заслуговує на увагу особова справа Дмитра Яворницького, заведена Народним комісаріатом освіти УСРР. В анкеті працівника, заповненій 21 січня 1926 р., у графі «Нагороди й кари за час військової або громадянської служби» він власноруч зазначив: «Ніякої за царату», хоча відомо, що під час служби в Туркестані Яворницький отримав чин колезького асесора та декілька орденів [13, с. 27]. Відповідаючи на питання «Чи підпадали під репресії за політичну працю (за що, де, коли саме...) до Лютневої революції», він написав: «Не підпадав». Утім, уже в анкетному листку наукового робітника від 27 липня 1927 р. у тій самій графі Яворницький зазначив інше: «З 1893 по 1895 р. висланий був із Петербурга в Середню Азію за українофільство»¹. Так само він зазначив у своїй анкеті працівника Інституту історії матеріальної культури 15 червня 1938 р.: «За часів царату /в 1892 р./ був засланий на три роки в Середню Азію “за вільнодумство у викладанні”»².

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі — ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 12с. Спр. 8930. Арк. 1 зв, 4.

² Науковий архів Президії Національної академії наук України, м. Київ. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 1488. Арк. 4а.

Тракування Шубравською переїзду Яворницького до Туркестану як негативного наслідку прямої дії царського уряду сприяло закріпленню образу історика як «жертви царських репресій» в історіографії та суспільній думці. Наукові співробітниці Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Світлана Абросимова та Ангеліна Перкова, не зазначаючи джерела, стверджували, що історика «було заслано царом на три роки», хоча «офіційно це було “відрядження”» [31]. Відсутність посилянь може свідчити про те, що факт «заслання» Яворницького сприймався музейницями як аксіома в їхньому середовищі. Микола Чабан, посилаючись на Шубравську, вживав щодо цього періоду терміни «заслання» та «вигнання» [14, с. 192]; Ігор Кочергін, також покликаючись на Шубравську, вважав, що Яворницький був засланий до Туркестану внаслідок звинувачень у сепаратизмі [32, с. 125]; С. Світленко більш виважено підійшов до цієї тези й писав, що Яворницький «був вимушений погодитися на трирічне “відрядження” в Ташкент чиновником особливих доручень», яке назвав «почесним засланням» [16, с. 93]. Джерелом цього твердження стала згадувана стаття Строменка. Дослідниця та популяризаторка творчості Яворницького Яна Тимошенко у публіцистичній статті писала, що «за вченим був встановлений нагляд поліції, відбувся обшук, а потім і звільнення», не посилаючись на жодне джерело [33].

На конфлікти Дмитра Яворницького з церковною владою, хоча вони й не мали системного характеру, свого часу вказував Василь Ульяновський. У 1898 р. цензура затримала вихід книжки Яворницького «По слідах запорожців» через присутність у ній негативних образів духовенства; зрештою працю видали, але вилучили з неї дві «антирелігійні» народні казки. У 1907 р. оберпрокурор Святійшого Синоду зажадав пояснень від катеринославського єпископа Симеона, чому Яворницький, не маючи жодних повноважень, «відбирав» у церков предмети старовини для свого музею. Оскільки історик діяв за підтримки єпископа, інцидент швидко врегулювали [34, с. 766—769]. Отже, ці суперечки стосувалися винятково його етнографічної діяльності, але аж ніяк не українофільських поглядів.

Таким чином, наратив про «переслідуваного царом» історика сформувався не стільки внаслідок пізніших історіографічних інтерпретацій, скільки завдяки самому Дмитру Яворницькому, який послідовно підтримував навколо себе образ «жертви царського режиму». Перші прояви цього наративу простежуються в публікаціях В. Строменка та Д. Дорошенка 1913 р., виданих до науково-літературного ювілею вченого. Вони охоче прийняли версію подій, виказану Яворницьким, оскільки вона резонувала з їхнім ставленням до самодержавства.

Надалі ці тези були сприйняті й закріплені радянською історіографією як такі, що органічно вписувалися в уявлення про лояльного «старого інтелігента», орієнтованого на народні маси. Виникає питання, чому в 1913 р., ще за достатньо сприятливих умов, Яворницький почав формувати образ «гнаного» історика. Припускаємо, що це могло бути відгуком самого Яворницького на потреби й очікування українського національного руху, який значно активізувався під час революції 1905—1907 рр. У колі національного свідомого середовища на той час вже усталився його образ як «козацького батька», саможертвно відданого інтересам української справи.

Особові справи Дмитра Яворницького та їхня історіографічна доля

Серед комплексу джерел для дослідження біографії Д.І. Яворницького відомо декілька особових справ у Державному архіві Дніпропетровської області³, Науковому архіві Інституту Археології Національної академії наук України⁴ та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України⁵. Усі вони належать до радянського періоду життя історика. Більшість архівних джерел до революційної доби знаходиться на території Росії, переважно в Москві⁶ та Санкт-Петербурзі⁷. Наразі вони є недоступними для дослідників з України через розпочату РФ загарбницьку війну.

Особливої уваги в контексті дослідження формування біографічного канону вченого заслугоує справа «Про професора Московського університету Дмитрія Івановича Еварницького», що зберігається в Державному архіві Російської Федерації⁸. Вона була відкрита в 3-му діловодстві⁹ Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії 30 грудня 1899 р. та закрита 15 січня 1900 р., містить 4 рукописні аркуші (2 зі зворотами) та аркуш користування (див. іл. 1). Перший аркуш — коротка довідка про Яворницького, складена 10 січня 1900 р. На її звороті — посилання на дві інші справи та виписки з них.

У першій виписці вказувалося, що в 1887 р. міністр народної освіти звертався до міністра внутрішніх справ із повідомленням про небажаність допуску «кандидата Харківського університету Дмитра Іванова Еварницького до викладацької діяльності». При цьому укладач довідки окремо підкреслив, що міністр Делянов не навів для цього жодних причин.

Друга виписка датована листопадом 1899 р., коли Яворницькому, «безсумнівному українофілу», було дозволено прочитати публічні лекції в Санкт-Петербурзі «для підсилення коштів Товариства імені поета Шевченки для запомоги нужденним уродженцям Південної Росії»¹⁰ (див. іл. 2).

³ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 158. Оп. 2. Спр. 89.

⁴ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 11.

⁵ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12с. Спр. 8930; Ф. 331. Оп. 2. Спр. 360.

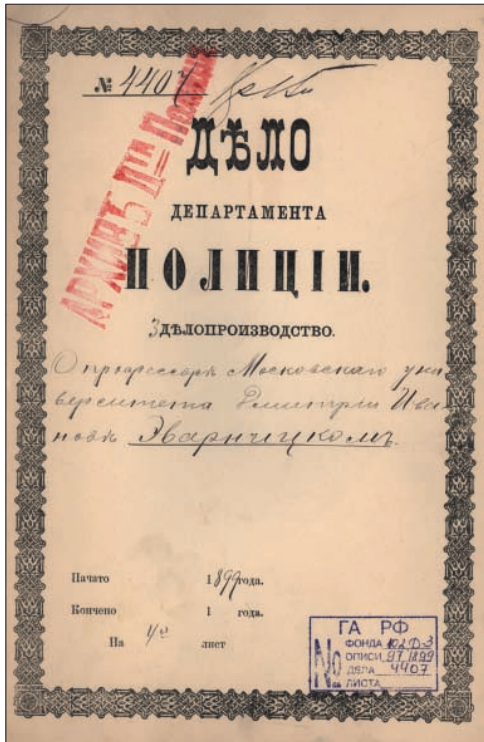
⁶ Центральный государственный архив города Москвы. Ф. 418. Оп. 65. Д. 68.

⁷ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга. Ф. 14. Оп. 1. Д. 8955; Ф. 148. Оп. 1. Д. 72.

⁸ Государственный архив Российской Федерации, м. Москва (далі — ГАРФ). Ф. 102Д-3. Оп. 97/1899. Д. 4407.

⁹ Третє діловодство опікувалось питаннями діяльності політичних партій, революційного й громадського рухів, охороною імператора та вищих сановників, а також політичним розшуком. З 1889 р. здійснювало негласний поліцейський нагляд, з 1900 р. видавало дозволи на проведення публічних лекцій і читань [35, С. 26—27].

¹⁰ Йдеться про «Общество имени Т.Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга», засноване 29 листопада 1898 р. Серед його засновників був і Дмитро Яворницький.

Ил. 1. Титульний аркуш особової справи Дмитра Яворницького. 1899 р. (ГАРФ. Ф. 102ДЗ. Оп. 97'1899. Д. 4407)

вачка кафедри історії України Дніпропетровського державного університету. 9 червня 2014 р. документом користувався історик Олександр Полянйчев, науковий співробітник Центру балтійських і східноєвропейських студій Університету Сьодерторна (Швеція).

Гапусенко першим увів це джерело до наукового обігу, хоча й припустився помилки у бібліографічному посиланні, вказавши неповний номер справи. Посилаючись на неї, дослідник стверджував, що «лекції Яворницького відбувалися під таємним наглядом поліції» [25, с. 18]. Аркуш, на який посилався Гапусенко, не містить жодних свідчень про перебування історика під таємним наглядом (див. іл. 2). Водночас автор проігнорував довідку на Яворницького з цієї справи, у якій зазначено, що той не перебував під наглядом поліції та був політично благонадійним.

Г. Швидько процитувала справу Дмитра Яворницького у вступній статті до першого випуску збірника наукових праць «Січеславський альманах» 2005 р. Дослідниця наводила цілі уривки з архівного документа, щоб підсилити тезу про політичну неблагонадійність Яворницького. Однак фактично вона поєднала у

Другий аркуш — лист 2-го діловодства до 3-го з проханням надати резолюцію на звернення катеринославського губернатора від 20 грудня 1899 р. про дозвіл Дмитру Яворницькому прочитати дві публічні лекції з археології.

На третьому аркуші міститься прохання скласти на історика довідку за наявною в поліції інформацією. На четвертому аркуші вміщено висновок 3-го діловодства від 15 січня 1900 р. про відсутність підозр щодо Д. Яворницького¹¹ (див. іл. 3). На звороті є штамп поліцейського архіву та підпис діловода.

Згідно з аркушем користування до справи зверталися п'ятеро дослідників. Уперше її замовив Іван Гапусенко 25 вересня 1967 р. Наступного користувача (27 липня 1970 р.) не ідентифіковано. Утретє справу Яворницького брали до рук 11 червня 1987 р. — особу користувача також не встановлено. 13 лютого 1990 р. з неї робила виписки Ганна Швидько, професорка та завідувачка

¹¹ «Неблагоприятных сведений не имеется» (ГАРФ. Ф. 102ДЗ. Оп. 97'1899. Д. 4407. Л. 4).

3-го діловодства, який їй суперечив, і якому історикиня не змогла знайти пояснення¹². Отже, наведені Швидько документи свідчать не про переслідування Яворницького поліцією, а навпаки — про відсутність будь-яких компрометуючих матеріалів щодо нього [36].

Поліцейська справа Дмитра Яворницького свідчить насамперед про те, що його постать не становила для влади значного інтересу. На це вказують як дані з напівпорожньої довідки на нього, так і резолюція діловодства. Опосередковано це підтверджує і сам обсяг справи — лише чотири аркуші. Також у матеріалах справи немає жодних згадок про заборону Яворницькому викладати у 1891 р. чи про заслання до Туркестану. Саму справу було заведено у зв'язку із запитом катеринославського губернатора щодо перевірки політичної благонадійності історика: потрібно було з'ясувати, чи існують обставини, що перешкоджають наданню йому дозволу на проведення публічних лекцій. Право читати лекції надавав попечитель навчального округу за погодженням із губернатором, на якого тогочасне законодавство покладало безпосередню відповідальність за перевірку особи лектора [37, с. 676; 38, с. 556—557].

Отже, усталені в історіографії тези про політичну неблагонадійність і заслання Дмитра Яворницького до Туркестану не знаходять підтвердження у відомих нам джерелах. Попри те, що у 1887 р. справді мав місце факт перебування історика в короткотривалій опалі, не виявлено жодних доказів заборони на викладання в 1891 р. Про існування такого обмеження вперше написали В. Строменко та Д. Дорошенко в 1913 р. Вони стверджували, що Яворницького позбавили права викладати через його «пристрасть до Малоросії» та «антипатію до московської історії». Також ніщо не свідчить про те, що опала, викликана листом Делянова до міністра внутрішніх справ у 1887 р., спричинила довготривалі наслідки для подальшої кар'єри історика — інцидент не завадив йому обійняти посаду в канцелярії туркестанського генерал-губернатора, а згодом викладати історію в Московському університеті.

Образ «жертви царських репресій» творився самим Яворницьким і його оточенням та ще за його життя був цілком сприйнятий радянською історіографією. Дані поліцейської довідки на Дмитра Яворницького та резолюції 3-го діловодства доводять, що у 1900 р. імперська влада вважала історика цілком благонадійним. Досліджувана справа, хоча й була відома історикам, ніколи не була ані повністю опублікована, ані цитована в достатньому обсязі й належному контексті, що свідчить про підлаштування фактів під усталений з радянських часів «канонічний» образ Яворницького як опозиційно налаштованого до царату діяча.

¹² «Вследствие записки от 30 декабря 1899 г. за № 4993 3-е делопроизводство Департамента полиции имеет честь уведомить [...], что упомянутый в означенных приложениях проф. Эварницкий неблагоприятных сведений не имеется» (Так! — Г. Ш.)» [36, с. 6].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Franko, I. Ewarnicki: «Zaporozhe w zabytkach archeologicznych i podaniach ludowych, 2 tomy. Petersburg, 1888 r.». *Kwartalnik historyczny*. Pod red. Xaverego Liskiego. III: 332-333 [in Polish].
2. Lappo-Danilevskiy, A. Retsenziya na D. Evarnitskiy. Publichnye lektzii po arkheologii Rossii. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. 1890. CCLXX: 142-149 [in Russian].
[Лаппо-Данилевский А. Рецензия на Д. Эварницкий. Публичные лекции по археологии России. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1890. Т. CCLXX. С. 142—149].
3. Yastrebov, V. Retsenziia na D. Evarnitskii. Volnosti zaporozhskikh kozakov. Istoriko-topograficheskie ocherk. Spb., 1890 g. *Kievskaya starina*. Kyiv, 1891. XXXII: 352-356 [in Russian].
[Ястребов В. Рецензия на Д. Эварницкий. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. Спб., 1890 г. *Киевская старина*. Киев, 1891. Т. XXXII. С. 352—356].
4. Lazarevskiy, A. Ocherki, zametki i dokumenty po istorii Malorossii. T. 3. Kyiv, 1896 [in Russian].
[Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. 3. Киев, 1896. 158 с.].
5. Hrushevskiy, M. Retsenziia na D.I. Evarnytskyi — Glavneyshie momenty iz istorii zaporozhskogo kozachestva. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*. 1898. XXVI (6): 25-27 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Рецензія на Д.І. Еварницький — Главнейшие моменты из истории запорожского козачества. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. 1898. Т. XXVI, кн. 6. С. 25—27].
6. Picheta, V. Vvedenie v russkuyu istoriyu. Istochniki i istoriografiya. Moscow, 1922 [in Russian].
[Пичета В. Введение в русскую историю. Источники и историография. Москва, 1922. 205 с.].
7. Miller, M. Arkheologiya v SSSR. Munich, 1954 [in Russian].
[Миллер М. Археология в СССР. Мюнхен, 1954. 160 с.].
8. Rypin, A.N. Istoriya russoy etnografii. Saint Petersburg, 1891 [in Russian].
[Рыпин А.Н. История русской этнографии. Санкт-Петербург, 1891. 465 с.].
9. Sumtsov, M.F. Sovremennaya malorusskaya etnografiya. Kyiv, 1897 [in Russian].
[Сумцов М. Ф. Современная малорусская этнография. Киев, 1897. 86 с.].
10. Bahalii, D.I. Narys istorii Ukrainy na sotsialno-ekonomichnomu grunti. T. 1. Kyiv, 1928 [in Ukrainian].
[Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Київ, 1928. 389 с.].
11. Shubravskaya, M.M. D.I. Yavornytskyi. Zhyttia, folklorystychno-etnografichna diialnist. Kyiv, 1972 [in Ukrainian].
[Шубравська М.М. Д.І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ, 1972. 252 с.].
12. Abrosymova, S.V. (Comp.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho: kat. muzein. koleksii. Dnipropetrovsk, 1992 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: кат. музейн. колекції. Уклад.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1992. 221 с.].
13. Abrosymova, S. & Paramonov, A. Dmytro Yavornytskyi ta yoho rodovid. Kharkiv, 2009 [in Ukrainian].

- [Абросимова С., Парамонов А. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків, 2009. 112 с.].
14. Chaban, M.P. Suchasnyky pro D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 1995 [in Ukrainian]. [Чабан М.П. Сучасники про Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1995. 204 с.].
 15. Portnov, A. Istorii istorykiv. Oblychchia y obrazu ukrainskoi istoriohrafii XX stolittia. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. 236 с.].
 16. Svitlenko, S.I. Dmytro Yavornytskyi: vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi. Dnipropetrovsk, 2015 [in Ukrainian]. [Світленко С.І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. Дніпропетровськ, 2015. 311 с.].
 17. Paramonov, A. & Starostin, V. Dmytro Yavornytskyi: vid Kharkova do Dnipra. Kharkiv, 2025. 160 s. [in Ukrainian]. [Парамонов А., Старостін В. Дмитро Яворницький: від Харкова до Дніпра. Харків, 2025. 160 с.].
 18. Kolpakova, O.V. Istoriohrafichni obrazy Dmytra Ivanovycha Yavornytskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2005. 8: 468-482 [in Ukrainian]. [Колпакова О.В. Історіографічні образи Дмитра Івановича Яворницького. *Український історичний збірник*. 2005. № 8. С. 468—482].
 19. Zhurba, O.I. Istoriohrafichna dolia D.I. Yavornytskoho. *Istoriohrafichni ta dzbereloznavchi problemy istorii Ukrainy: Rozvidky z teorii ta metodologii doslidzhen*. Dnipropetrovsk, 2008. 220-223 [in Ukrainian]. [Журба О.І. Історіографічна доля Д.І. Яворницького. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Розвідки з теорії та методології досліджень*. Дніпропетровськ, 2008. С. 220—223].
 20. Stromenko, V. Dmitriy Ivanovich Evarnitskiy. *Yuzhnaya zaria*. 24 lystopada 1913. 2228: 3 [in Russian]. [Строменко В. Дмитрій Іванович Еварницький. *Южная заря*. 24 листопада 1913. № 2228. С. 3].
 21. Stromenko, E. Krestianskoe dvizheniye v Ekaterinoslavskoy gub. v 1905 godu. Ekaterinoslavskiy uезд. (Vospominaniya uchastnika krestianina Stromenko). 1905 god. (Bibliotekha «Zvezda»). Dekabr, 1925. 16 (32): 9-13 [in Russian]. [Строменко Е. Крестьянское движение в Екатеринославской губ. в 1905 году. Екатеринославский уезд. (Воспоминания участника крестьянина Строменко). 1905 год. (Библиотечка «Звезда»). Декабрь, 1925. № 16 (32). С. 9—13].
 22. Abrosymova, S.V. Spodvyzhnyk D. Yavornytskoho Vasyl Stromenko. *Sicheslavskiy almanakh*. 2005. 1: 183-190 [in Ukrainian]. [Абросимова С.В. Сподвижник Д. Яворницького Василь Строменко. *Січеславський альманах*. 2005. Вип. 1. С. 183—190].
 23. Doroshenko, D. Dmytro Ivanovych Evarnitskiy. *Literaturno-naukovyj visnyk*. 1913. 64 (12): 506-513 [in Ukrainian]. [Дорошенко Д. Дмитро Іванович Еварницький. *Літературно-науковий вісник*. 1913. № 64, кн. 12. С. 506—513].
 24. Sharoval, I.M. V poshukakh skarbiv. Kyiv, 1963 [in Ukrainian]. [Шаповал І.М. В пошуках скарбів. Київ, 1963. 296 с.].
 25. Dmytro Ivanovych Yavornytskyi. Vstup. st. ta bibliohr. I.M. Napusenka. Kyiv, 1969 [in Ukrainian]. [Дмитро Іванович Яворницький. Вступ. ст. та бібліогр. І.М. Гапусенка. Київ, 1969. 60 с.].

26. Velichko, K.I., Novitskiy, V.F. & Shvarts, A.V. (Eds.). Voennaya entsiklopediya. T. 15: Lintulaks — Minnyu otriad Baltiyskogo flota. Petrograd, 1914 [in Russian].
[Военная энциклопедия. Под ред. К.И. Величко, В.Ф. Новицкого, А.В. Шварца и др. Т. 15: Лингулак — Минный отряд Балтийского флота. Петроград, 1914. 367 с.]
27. Von Hagen, M. Toward a Cultural and Intellectual History of Soviet Russia in the 1920s: Some Preliminary Directions for a Reevaluation of Politics and Culture. *Revue des études slaves*. 1996. 68 (2): 283-302.
28. Abrosymova, S.V., Vasylenko, N.Ye. & Pirkova, A.I. (Comps.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 3: Lysty muzeinykh diiachiv do D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 2005 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. Упоряд.: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін. Дніпропетровськ, 2005. 737 с.]
29. Abrosymova, S., Beketova, V., Vasylenko, N. & Yekshov, V. (Comps.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 6: Lysty ridnykh, друзів і знаiomykh do D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk, 2012 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького. Упоряд.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]. Дніпропетровськ, 2012. 848 с.]
30. Abrosymova, S., Vasylenko, N. & Perkova, A. (Comps.). Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 4: Lysty D.I. Yavornytskoho do diiachiv nauky ta kultury. Dnipropetrovsk, 2005 [in Ukrainian].
[Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки та культури. Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова. Дніпропетровськ, 2005. 493 с.]
31. Abrosymova, S.V. & Perkova, A.I. Dmytro Yavornytskyi v Serednii Azii. *Borysfen*. 1991. 5: 3 [in Ukrainian].
[Абросимова С.В., Перкова А.І. Дмитро Яворницький в Середній Азії. *Борисфен*. 1991. № 5. С. 3].
32. Kocherhin, I.O. Nevidomyi D.I. Yavornytskyi. *Sichslavskyi almanakh*. Dnipropetrovsk, 2008. 3: 125-131 [in Ukrainian].
[Кочергін І.О. Невідомий Д.І. Яворницький. *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, 2008. № 3. С. 125—131].
33. Tymoshenko, Ya. Dmytro Yavornytskyi. "Kozatskyi Batko" z Sichslava-Dnipra. *Istorychna pravda*. 24.12.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/> [in Ukrainian].
[Тимошенко Я. Дмитро Яворницький. «Козацький Батько» з Січеслава-Дніпра. *Історична правда*. 24.12.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/> (дата звернення: 22.10.2025)].
34. Ulianovskiy, V. Relihiia i tserkva v zhytti ta tvorchosti D.I. Yavornytskoho. *Mappe Mundi: zb. nauk. prats na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nahody yoho 70-richchia*. Lviv; New York, 1996. 757-781 [in Ukrainian].
[Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д.І. Яворницького. *Mappe Mundi: зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів; Нью-Йорк, 1996. С. 757—781].
35. Gosudarstvennyi arkhiv Rossiyskoj Federatsii. Putevoditel. T. 1. Fondy Gosudarstvennogo arkhiva Rossiyskoj Federatsii po istorii Rossii XIX — nachala XX vv. Moscow, 1994 [in Russian].
[Государственный архив Российской Федерации. Путеводитель. Т. 1. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории России XIX — начала XX вв. Москва, 1994. 394 с.]

36. Shvydko, H.K. Akademik D.I. Iavornytskyi i rozvytok suchasnoho kozakoznavstva (zamiest peredmovy). *Sicheslavskiyi almanakh*. 2005. 1: 4-7 [in Ukrainian].
[Швидько Г.К. Академік Д.І. Яворницький і розвиток сучасного козакознавства (замість передмови). *Січеславський альманах*. 2005. № 1. С. 4—7].
37. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (Sobr. 2-e). T. XXXVIII (1863). Otd. I. Saint Petersburg, 1866 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 2-е). Т. XXXVIII (1863). Отд. I. Санкт-Петербург, 1866. 1071 с.].
38. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (Sobr. 2-e). T. LI (1876). Otd. II. Saint Petersburg, 1878 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (Собр. 2-е). Т. LI (1876). Отд. II. Санкт-Петербург, 1878. 830 с.].

Надійшла / Received 30.11.2025

Anton KISTOL

Member of Research and Education Department,
D.I. Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum (Dnipro, Ukraine)
kistolanton@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-6300-7352>

Albert VENHER

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the World History Department,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
vengeralbert@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

DMYTRO YAVORNYTSKY'S POLICE DOSSIER
IN HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE INTERPRETATIONS:
ON THE PROBLEM OF CONSTRUCTING
THE IMAGE OF A "PERSECUTED" SCHOLAR

The aim of this publication is to investigate the role of Dmytro Yavornytsky (1855—1940) and his circle in shaping his own biographical canon, as well as to determine its influence on the creation and consolidation of dogmatic interpretations of controversial episodes of the scholar's life in Ukrainian historiography. Based on the analysis of the personal police file on the historian, initiated by the Department of Police of the Russian Empire in 1899, the article examines the issue of the actual political persecution of Yavornytsky under the tsarist regime and outlines the specifics of the interpretation of this source by Soviet and contemporary Ukrainian researchers. **The methodology** of the study includes the principles of historicism and a comparative-analytical approach to the evaluation of sources and historiography. **Conclusions.** The analysis of sources proves that the image of Dmytro Yavornytsky as a "victim of the tsarist regime" began to form as early as 1913 within his inner circle. At the same time, Yavornytsky himself influenced the interpretation of his biography and consciously maintained this image during the Soviet period, which can be regarded as a manifestation of compelled conformism. Over time, it was cemented by Soviet historiography and turned into an axiomatic thesis inherited by modern scholarship. The analysis of the police file demonstrated that, as of 1900, Yavornytsky had not been under secret surveillance, had not been subjected to administrative exile, and was considered politically reliable. However, the established biographical canon caused researchers either to ignore this evidence or not to be ready to properly analyze it.

Keywords: *Dmytro Yavornytskyi, personal file, Police Department, source studies, historiography.*